

ձամբ: Ուշագրում և հոս այն պարագան ալ, որ հայ պատեանքու մէջ մի շունչ մի ազի շէր տիրողը. կոր մասնիչ հոգի մ'ալ: Ջաւրակի մասին տեսն ինչ ինչ նաեւ Բ. հաշիւն մէջ (ստոր վրայ տպոյ): Առանց տարակուսի սա և 554 5ին յիշուած «Ջաւր»-ի Գղատանս (Գիրք թղոց, 74): — Անհիմն և Չամչեան (Բ. 284) երբ կ'ըսէ Վարդան իւր բանակին Արտաշատ գաւառին:

19. Այս կը պատահի բոս Աղոկան (84—85) «յամի իւլ թագաւորութեանն խորոյն որ է աճ Ի թագաւորութեանն Բուսահանոսի (= Բուսահանոս) յամեանն տրեզի յերկրորդն ամսոյն որ է փետրուարի, յաւուր երեքշաբթուի: Այս հաշուի համաձայն կը ստանանք 572, Փետրուար (= Արեգ) 2, երեքշաբթի օրը: 86ն այս մասին E. Dulaurier, Recherches, sur la chronologie arménienne, Paris 1859, p. 206—207, ուր Պարսիս օրինակը, ուսկից օգտուած և Դիւլորիէ, ճշգրտութեան ունի յերկրորդն («Բ Բ»), մինչդեռ Մալասեանի հրատարակութեան ընդգրկը «սահրիլ—ն առնոյ, կը կարգաւորայց այս ընթերցումը յայտնի վերջակ մ'է ձեռագրին «Բ Բ ամսոյն» դրութեան, ըստի ջերականական անհամապատասխանեան (ըստ կանոնին կը պահանջուէր) է քսաներկուսն» կամ «է քսաներորդ երկրորդ աւուր ամսոյն» (եւն), որ տեսնուի նաեւ տամարապետական հաշուին, զոր Դիւլորիէ կատարած է մանրամասնօրէն. 572ին Արեգ 1 = 1 Փե-

տրուարի, եւ օրուան պատկերն և երկուշաբթի, ըստ այսմ յաւրդ օրն» 2 Արեգի = 2 Փետրուարի կ'ըլլայ երեքշաբթի: Այս հաշուի համաձայն նշանակուած էր ապստամբութեանն թուականը իմ «Կի—քիս ինի. Վերջ, աշխատութեանն մէջ (էջ 110): 29 հոկտեմբեր թէ ինչու և. Համարեան (Հաւոյ. Ամ. 1912, էջ 535) չէ հաւանած Դիւլորիէի այս հաշուին, որ իրեն լաւ ծանօթ ըլլալու էր Մալասեանի ծանօթագրութեանն (Աստղիկ, էջ 345—346), եւ հերքելով Չամչեանի (Բ. 284, ուր 571, Մարտ 30ին կը համարուի) եւ Արեւանի (Այրարատ, 406, ուր 572, Փետր. 3ին կը նշանակուի) հաշիւները, գէպիս օրը կ'ուզէ անպատեան Արեգի 22 = Փետր. 23ին գնել, որ ինչպէս ըսեմք, 572 տարուի համար մէջ չէ. քանի որ 572ին Արեգի 1ը Փետր. 1ին (Բ. 2) կը համապատասխանէր որուն համեմատ Արեգի 22ին պատկերը կ'ըլլար երկուշաբթի եւ ոչ երեքշաբթի, Աստղիկն աղբիւրն անծանօթ է հոս: Սերէսն պարագայն խորովաւ իւլ. տարին կը նշանակէ: — Յաղթականեանքու ինչպէս թինն պատերազմի յաղիկ ելքին վրայ վզողովեցաւ «յամկարծօրէն մեծ խռովութեամբ», վասն զի համբա տարածուեցաւ թէ քաղաքի պարիսպներու մերձակայ Մայրի եկեղեցին «Ս. Դիւլորի», զոր Պարսիկ զօրքն համարունցի գործածած էր, հրգեհնցաւ: Եւր ընդ հանուր եղաւ այնու, որ Եկեղեցոյն հետ միասն գամայն կամէր յեկոտարանն այրեցաւ (Ար. 26):

(ԸՊր—նալիլ:)

Հ. Ն. ԱՊՐԻՆՈՒՄ

Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen.

Noch mehr als bei den anderen östlich vom Euphrat gelegenen Ländern des weiten Perserreiches muss beim armenischen Hochlande der Alexanderzug den Ausgangspunkt für die Wiederherstellung der alten Topographie bilden. Diese Behauptung könnte auf den ersten Anblick paradox klingen: ist ja doch der grosse König bekanntlich gar nicht selbst nach Armenien gekommen. Da nun bei den für die Geschichtsschreibung massgebend gewordenen Berichterstatern die Person Alexanders durchaus im Mittelpunkt des Interesses steht und wir darum über eine Reihe der wichtigsten Operationen so gut wie nichts erfahren, nur weil ihr Held nicht selbst daran teilgenommen hatte, werden wir über die Massregeln, die Alexander zur Sicherung der abseits von seiner Marschroute gelegenen Gebiete, also namentlich des südlichen Armenien und des nördlichen Medien

ՀՈՐԻՈՐԵՆ ԶՈՅՈՐՈՐԵՆ ԵՒ ՑԻԳՐԻՍԻ ՈՂՐՈՐԴԱՆՆԵՐ ՑՈՅՆ ԵՒ ՇԱՐԱՆԻ ՈՅՈՐՐՈՐԵՆԻՆԻՆԻ ՀՄՈՒՉՈՅՆ

Աղեքսանդրեան արշաւանքը՝ Պարսից ընդարձակած աւալ պետութեան Եփրատէն արեւելք եղած ուրիշ երկրներէն աւելի՝ հայ քարձարգաւառին հին տեղագրութիւնը վերակազմելու մեկնակետը պէտք է ըլլաւ: Այս առաջադիրն առաջին անխափով նորանշան պիտի հնչէ. որովհետեւ մեծագործ թագաւորը, ինչպէս յայտնի է, ամենեւեալ անմիջապէս չէր մտած, Բայց որովհետեւ պատմագրութեան մէջ ուսշիւղայ հանդիսացած տեղեկատուներու համար Աղեքսանդրի անմաւորութիւնն է որ կը կանգնի շահարքըութեան կնիգործին մէջ, եւ այս պատճառաւ շատ մը կարեւոր գործողութիւններու մասին գրեթէ ոեւէ տեղեկութիւն կը պակսի մեզի՝ այնու միայն որ իրենց գիշացմը նոյններու մասնակից չէ եղած: Աղեքսանդրի՝ իւր ուղղեգիծէն հեռու գտնուող սահմաններու, ուրեմն զիսաւորաբար հարուստ չէր, այստեղի եւ հիւսիսային Մարաստանի ապա. հովիւթեան համար ձեռք առած միջոցներու մասին թէ Դիւղոր. Արարիս եւ թէ Արեան բուլ.

ergriffen hatte, sowohl von Diodor-Curtius als von Arrian völlig im Dunkel gelassen. So kommt es denn, dass Armenien bei ihnen gar keine Rolle spielt. Anders ist dies bekanntlich im Alexanderroman und namentlich in der Alexanderlegende, die mindestens seit der Zeit Neros den makedonischen Eroberer mit Armenien und den Kaukasusländern in Verbindung brachte.

Aber schon zwei Begleiter Alexanders, die Thessaler Medios und Kyrtilos, hatten sich eingehend mit Armenien beschäftigt. Sie glaubten hier Landsleute, Nachkommen alter Kolonisten aus Thessalien und den angrenzenden Landschaften anzutreffen, und hatten damit vielleicht gar nicht so sehr unrecht, wofern sich nämlich THOMSEN's Hypothese bestätigen sollte, dass das Etruskische mit den kaukasischen Sprachen zusammenhänge. Denn die thessalischen Pelasger wird man, darin stimme ich TUMPEL gegen EDUARD MEYER bei, von den Tyrsenern auf Lemnos und in Etrurien nicht trennen dürfen. Dem lebhaften Interesse, das die beiden Thessaler ihren vermeintlichen Landsleuten entgegenbrachten, verdanken wir nun eine Skizze der Urgeschichte der Taurus- und Kaukasusländer, die auch für die historische Topographie von Wichtigkeit ist.

Ueber den Ursprung des Tigris hatte Eratosthenes berichtet, derselbe komme aus dem Gebirgslande am Niphates und fliesse dann durch den See *Ἀρσσην* oder Thopitis hindurch, wobei er wegen seiner raschen Strömung seine Flut unvermischt bewahre. So stark sei seine Strömung mitten im See, dass dessen Wasser, das sonst salzig sei und keine Fische beherberge, dort süß und reissend und voller Fische sei. Nachdem der Tigris den See bis zur entgegengesetzten Ecke durchquert, verschwinde er in einem Erdschlunde, um dann nach langem unterirdischem Laufe nicht weit von Gordyaia wieder zum Vorschein zu kommen.

բովին մթռնեան մէջ կը թողուն զմեզ: Եւ ասոր հետեւութեամբն է որ ասոնց ջրով Հայաստանը տեւէ գոր շի խաղար: Այլապէս է խնդիրը բնականաբար աղբջանդերեան վէպի եւ մասնաւորապէս աղբջանդերեան զբոյրից մէջ, որոնք գտնէ Նորոյն ժամանակէն սկսեալ մակեդոնացի աշխարհակալը Հայաստանի եւ Կաւկասեան երկիրներու հետ շփման մէջ կը գտնեն:

Բայց արդէն Աղբջանդի բնասպիտիցի երկու ընկերակիցները՝ Մեդիոս եւ Կիրիլոս մանրամասնօրէն զբաղած էին Հայաստանի հետ, կը կարծէին ասոնք թէ այստեղ հանդիպած ըլլան թեսաղիպէն ու չըջնակայ երկիրներէն հատուածեալ հին գաղութի մը յարձր ընակչութեան. եւ այս կարծիքը բուսականաշափ իրականցի կ'ըլլար, եթէ երբեք հաստատուէր թումանի երկրաբանութիւնը թէ ետրուպերէնը յարաբերութեան մէջ է կովկասեան լեզուներու հետ, որովհետեւ թեսաղիպէն Պեղապատիցի կարելի դիտի շնչւոյ երբեք լինուորի եւ Ետրուքիայի Տիւրանիացիներէն բաժնի, որուն թիւ մպէշի հետ համահայն եմ հակառակ Եգուարդ Մայերի: Երկու թեսաղիպիներուն իրենց հանդիպած կարծեցեալ Հայրենակիցներուն հանդէպ տածած շահաբերութեանն է որ կը պարտինք Տարուսի եւ Կաւկասեան երկիրներու նախապատմութեան ուրուագիծ մը, որ նաեւ պատմական տեղագրութեան համար շատ կարեւոր է:

Ետրուքիոսնէս Տիգրիսի ծագման մասին տեղագրած էր թէ Նպասայ լեռնագագաւուններէն կը յառաջապայի եւ յետոյ կը հասի *Ἀρσσην* կամ Թոպիտիս լճի մէջէն, ուր իւր արագասահ ընթացքին պատճառաւ իւր հոսանքը անխառն կը պահէ. այնպէս բուռն է գետին ընթացքը լճին մէջտեղը, որ վերջոյս ջուրը, որ ըստ ինքեան աղի է եւ ձուկ չի պահէր, հոն՝ մէջտեղը շաղարարուր է. յորանուտ եւ ձկնաւետ. Տիգրիսի՝ լեռը մինչեւ հանդիպակցող եզրը ընդհատուէն յետոյ ստորերկրեայ վճի մէջ կը գահավիժի եւ ընդերկրեայ երկար խաղաքէ մը վերջը գարծեալ վեր կը բարձրանայ, Կորդուաց աշխարհին մօտերը:

¹ Strab. 11, 21, p. 746: *Διαφύει δ' ὁ Τίγρις τὴν Ὠπίτιν καλομένην λίμνην κατὰ πλάτος μέσην. περὶ αὐτοῦ δ' ἐπὶ θάτερον χεῖλος κατὰ γῆς δύεται μετὰ πολλοῦ ψόφου καὶ ἀναφροσμάτων, ἐπὶ πολὺ δ' ἐνεχθεὶς ἀφ' αὐτῆς ἀνίσχεται πάλιν οὐ πολὺ ἀποθὲν τῆς Γορδυαίας: οὔτω δὲ σφοδρῶς διεκβάλλει τὴν λίμνην, ὥς φησιν Ἐρατοσθένης, ὥστε ὑμυρὰν αὐτὴν*

¹ Մարտար ժ. 21, էջ 746. «Տիգրիս կ'անցնի լճի մէջէն ու թոպիտին կը կոչուի, անոր լայնութեանը կարելով. բայց մէկալ եզրը հասնելէն ետքը մեծ աղմուկով եւ յորանուտ երկրի մէջ կը աւազանի. եւ այսպէս երկայն առնէ կ'ընթանայ, այնպէս որ այլ եւս չի տեսնուիր, յետոյ գարծեալ երեսն կ'իջէ Կորդուսի մէջ»:

Wir haben es hier ohne Zweifel mit einer sehr alten iranischen, von den Armeniern übernommenen Sage zu tun. Der *Νιφάτης*, armenisch *Նյա*, ist der heutige Ala Dagħ nördlich von der Nordostecke des Wansees. Sein Name deutet an, dass man ihn als Sitz des *Apām napāt*, des männlichen Genius des Wassers betrachtete. Auf ihm liegen die Quellen des Aracani (Murād-su) und an seinem Südbhang dachte man sich auch den Ursprung des zweiten grossen Stromes, des Tigris. Als Quellbach des letzteren gilt also der Bach von Arcšahowit in Waspurakan, der bei Arcš in den Wansee fällt. Dieser heisst bei STRABON *Ἀρσγνή*, mit haploglogischer Silbenellipse verkürzt für *Ἀρσγσηγή* „See von Arcš“ oder *Θωπίτις*, was nach allgemeiner Annahme für *Θωσπίτις* = armenisch *Ծով Զոսպայ* „Meer von Tosp“ stehen soll. Es wird genauerer Untersuchungen bedürfen, um festzustellen, ob sich wirklich das Wasser eines oder mehrerer Hauptzufüsse des Sees in demselben noch auf eine längere Strecke verfolgen lässt. Als Fortsetzung des Tigris wird dann der Bitlis-çai oder wahrscheinlicher der Mükis-çai, der sich mit dem Eohtän-su, arn. *Ğerm*, Xenophons *Κενπίτης* vereinigt, betrachtet. Noch BELEK und LEHMANN vernahmen in Mökk', dass der Mükis-çai, einer der Hauptquellbäche des Bohtän-su, aus dem Wansee komme¹. Der Volksmeinung zufolge „soll dieser als mächtige Wasserader aus einer grossen, nur etwa zwei Stunden (= 12 km) oberhalb Mükiss gelegenen Höhle heraussprudeln. Das Faktum selbst ist richtig, aber die Ansicht, dass dort die „Quelle“ des Mükiss-tschai zu suchen sei, ist für den Fachgeographen ebenso sicher irrig, wie sie der Laie als richtig betrachtet; denn jener Mükiss-tschai lässt sich noch stundenlang als kleines Bächlein weiter aufwärts in das Gebirge hinein verfolgen, so dass, richtig gesprochen, jener Quellgrotten-

οὐραν καὶ ἀνιθύν γλυκίαν κατὰ τοῦτ'εἶναι τὸ μέρος καὶ βούθρι καὶ ἰχθύων πλήρη. Vgl. ia 14, 8, p. 529 (unten S. 87).

¹ C. F. LEHMANN, WZKM. 1900, S. 88. A. 1. Verh. der Berl. anthropol. Ges. 1901, S. 235. A. 1.

Հոս մեր առջեւ ունիք անտարակոյն Հին Իրանեան զօրոյց մը, որ Հայերէն առանում է. *Νιφάτης*, Հայերէն Նպառ, այժմեան Ալա-դաղն է, որ կը հոսի Վանայ լճի Հիւսիս-արեւելեան եզրի Հիւսիսակողմը. Իւր անունը կը ցոյցնէ թէ երբեմն Արամ Նապատի, ջրոյ աղական շահապիւն, իրրեւ շիտոր նկատում է: Լեռանս բարձունքը կը գտնուի Երածանայ (Մուրադ-սու) աղբաբլիւնի եւ կը կարծուէր թէ Տարաւային լանճքին վրայ կը գտնուի նաեւ երկրորդ մեծ հոսանքին Տիգրիսի սկզբնակէտը: Վերջնոյ աղբաբառուն էր ըստ այսմ Արքիշահնովոր գետը ի Վազարական, որ Արճէշի մօտ Վանայ լիճը կը թափուի: Այս վեճը Մարտարոնի քով վանիկ պարգաբանեան կ'ընտանումը մը կ'անունանի *Ἀρσγνή* փոխանակ *Ἀρσγσηγή* = Արճէշի լիճ, կամ *Θωπίτις*, որ ինչպէս ընդհանրապէս ընդունում է *Θωσπίτις* = Հայերէն Ծով Տոս-բայ, փոխարէն դրական ըլլալու է: Տակաւին ճշգրտայն հետազոտութիւններու կարգաւ է հաստատելը թէ Իրապէս լճին մի կամ աւելի զլիւսաւոր յորդահոսանքներու շուրջ կարելի է լեռան վրայ դեռ երկվայթադոյն հետապնդել: Տիգրիսի իրրեւ շարունակութիւն կը նկատուի յետոյ Բիւրլու-շայը կամ հաւանականագոյնս Միւրքիս-շայը, որ Բուհ-տան-սուի հետ (Հայերէն Զերմ, Բահնոփոնի *Κενπίτης*) կը միանայ: Բայց Բեւեք եւ Լեւման Մովսէս աշխարհչին մէջ տեղեկացան թէ Միւրքիս-շայը, որ Բուհտան-սուի զլիւսաւոր վտանքներէն մին է, Վանայ լճէն յառաջ կը իտայայ¹, Ժողովրդեան կարծեաց համաձայն այս գետը իրրեւ հոսովու ջրերակ մը կը լինէ Միւրքիսի՝ երկու տամ հեռաւորութեամբ (= 12 քմ.), վերնակողմը գտնուող մեծ խոռոչէ մը. Իրողութիւն յիշեան ճիշդ է, բայց կարծել թէ հոն պէտք է որսնել Միւրքիս-շային աղբիւրը, մասնագէտ աշխարհագետի մը համար այնչափ սխալ է, որչափ հասարակ անհաստակն մը իրրեւ ճիշդ կը նկատէ. վանի զի Միւրքիս-շայը տամերով դուր իրրեւ փորելի գետակ մը վերջ՝ դպիկ լեռ կարելի է հետապնդել, այնպէս որ, ուղիղ խօսելով, այն խոռոչէն բխող գետը՝ Իրական Միւրքիս-շային արտադրող կարգի ջրալատ, զլիւսաւոր գետը առնուապէ 10 մինչեւ 20 անգամ գերազանցող մէկ յորդահոսանքն է որ կը ներկայա-

հեռու. տիպիկի ու ժգնութեամբ լիճի կ'անցնի որ, եթէ նշատաթիւնեւի հաստապաւ ըլլանք, լիճն՝ որ ըստինքեան աղի է եւ ձկնաչուրի, այն տեւք քաղցրաբուր եւ յորձանուտ կ'ըլլայ եւ ձկնաւետ, Հմմտ. տա. 14, 8, էջ 528 (վարդ էջ 88):

¹ Կ. Ֆ. Լեւման. WZKM. 1900, էջ 98, ծան. 1. Verh. der Berl. anthrop. Ges. 1901, էջ 233, ծան. 1.

bach einen, wenn auch sehr wasserreichen, den Hauptbach mindestens 10 bis 20mal übertreffenden Zufluss des wirklichen Mükisschaj darstellt'. Die obige, von STRABON wiedergegebene Schilderung des Eratosthenes ist somit vollkommen verständlich.

Nicht das gleiche lässt sich leider von einer anderen Stelle sagen, wo STRABON eine jüngere Quelle benützt hat, die ihrerseits wieder auf Eratosthenes beruht. So vorzüglich sich STRABON über sein kappadokisches Heimatland unterrichtet zeigt, so mangelhaft wird seine Kunde, sobald er den Euphrat überschreitet. Die Ursache hievon ist nicht allein in dem Umstande zu suchen, dass er selbst nie in Armenien gewesen ist und daher auf die Berichte anderer angewiesen war, sondern vor allem darin, dass er sich zuviel auf seine grossen Vorgänger Poseidonios und Eratosthenes verlassen hat, anstatt auf die primären Quellen selbst zurückzugehen. Zu seiner Entschuldigung wird man freilich anführen dürfen, dass er dazu vielleicht gar nicht in der Lage war. Wenn wir unsere heutigen Bibliotheksverhältnisse, namentlich ihre oft so empfindliche Armut an Reise- und Kartenwerken bedenken — von den Privatbibliotheken vom Glücke weniger begünstigter Gelehrten ganz abgesehen — so werden wir es ganz wahrscheinlich finden, dass STRABON die Schriften eines Medeios und Kyrilos selbst in den grossen Bibliotheken Roms nicht aufzutreiben, geschweige zu erwerben vermocht hätte.

STRABON gibt nun an der fraglichen Stelle im allgemeinen die Ansicht des Eratosthenes wieder und fügt noch hinzu, im Tigris lebten viele Arten von Fischen, während der See nur eine einzige Gattung beherberge¹; er lässt aber den Tigris erst

ցրենէ՛: Այսու վերը երառտութիւնս Սարաբոնէ յառաջ բերուած ստորագրութիւնը կառարկապէս հասկանալի կը գտանայ:

Միեւնոյնը սակայն կարելի չէ դժբախտաբար ըսել ուրիշ տեղւոյ մը մասին, ուր Սարաբոն նորագոյն աղբիւր մը գործածած է, որ իւր կարգին դարձեալ երառտութիւնէսի վրայ կը յենու: Որչափ զերգանցորէն Սարաբոն ինքզինքը իւր կապպադոքիական հայրենի աշխարհի մասին տեղեակ ցոյց կու տայ, այնչափ պակասաւոր կը ներկայանայ իւր ծանօթութիւնը, երբ եփբարտ կ'անցնի: Իրողութեան պատճառը միայն այն պարագային մէջ խնդրելու չէ որ Սարաբոն անձամբ Հայաստան ոտը կոխած չէ, եւ հետեւաբար ուրիշներու տեղեկատուութիւններուն դիմած ըլլայ: Կոչ հոն գլխաւորաբար որոնելու է թէ իւր նշանաւոր նախորդներուն՝ Պոսիդոնիոսի եւ երառտութիւնէսի չափէն աւելի վստահացած է, փոխանակ նախագոյն աղբիւրներու անձամբ դիմելու: Զինքը արդարացին էր համար բնականաբար կարելի է յիշել թէ թերեւս ի վիճակի չէր տա այս. եթէ մեր արդի մատենագրաններուն ներկայ պարագաները, գլխաւորաբար ճանապարհորդական ուսումնասիրութիւններու եւ համապատասխան քարտէսներու զգալի պակասը աչքի առջեւ բերենք — չենք խօսիր անձնական-մատենագրաններով օժտուած քանի մը բախտաւոր գիտուններու մասին, — այն ստան շատ հաւանական կը գտնենք թէ Սարաբոն Մեդիոսի եւ Կիրոսի գրութիւնները, նոյն իսկ Հռոմայ մեծագործ Մատենագրաններուն մէջ չէր կրնար փնտռել գտնել, թո՛ղ թէ ձեռք անցընէ:

Արդ Սարաբոն այս խնդրական հաստատմին մէջ լքնդ հանուին կը ծանօթագրէ երառտութիւնէսի կարծիքը եւ կը յաւելու թէ Տիգրիսի մէջ կային բազմատեսակ ձկներ, մինչ լինէր միազգի ձկներ ունէր². Իսկ Տիգրիսի դարձեալ երեւան կը հանէ Խալտիսիոսի (Խալտիս) մէջ, ուստի դէպի Ուկիս եւ Համփ-

¹ W. BELCK. Verh. d. Berl. anthrop. Ges. 1900, S. 460.

² Vgl. Plin. h. n. 6, 127: Inluit in lacum Aretissani (von Arctos) omnia inlata pondera sustinentem et nitrum nebulis exhalantem, unum genus ei piscium est, idque transcurrentis non miscetur alveo sicut neque e Tigri pisces in lacum transnatant. Diese Schilderung, namentlich die Angabe, dass in dem See nur eine Gattung von Fischen vorkomme, trifft tatsächlich auf den Vansee zu; siehe O. F. LEHMANN, WZKM, XIV, 1900, S. 88, A. I.

¹ Ա. ԲԵԼԷ. Verh. d. Berl. anthrop. Ges. 1901, էջ 460 յղ.:

² Հ. ՄԻՍ. Պլին. հ. ռ. 6, 127. «Արեւիսան (Արեւիկէն) լիճ՝ կը հոսի, որ մէջը ձգուած բոլոր ծանր մարմինները վեր կը բռնէ եւ ծխախառն բորակ կ'անջատէ, մէկ տեսակ ձուկ միայն ունի եւ այն ալ միջին անցնող ձորագետին մէջ չի մտնի եւ ոչ ալ Տիգրիսի ձուկերն լիճը կ'անցնեն»: Այս ստորագրութիւնը, ի մասնաւորի այն թէ լճին մէջ մէկ տեսակ ձուկ միայն կ'ըլլար, վստահ լինի կը պատահէ տես Կ. Ֆ. Լեման WZKM XIV, 1900, էջ 88, ծան. 1.

des Eratosthenes, die Strecke von Thapsakos gegen Norden bis zu den armenischen Toren¹ sei (durch die Bemasteten Alexanders d. Gr.) vermessen und belaufe sich auf etwa 1100 Stadien, die aber durch die Gebiete der Gordyaier und Armenier nicht mehr: deshalb übergehe er sie². Hier ist unter dem Gebiete der Gordyaier augenscheinlich wiederum der Qaraga Dagh mit dem Tür-Abdîn gemeint. Und in diesem Sinne lassen sich auch folgende Grenzbestimmungen am besten verstehen: Zu Assyrien im weitesten Sinne gehört auch *ἡ περὶ τὸν Ζάγρον ὄρος Χαλδωνίτις καὶ τὰ περὶ τὴν Νίλον πεδιάς, . . . καὶ τὰ τῆς Μεσοποταμίας ἔδνην τὰ περὶ Γορδουαίους καὶ τοὺς περὶ Νισίβιν Μυρδόνας μέχρι τοῦ Ζεύγματος τοῦ κατὰ τὴν Εὐφράτην*³; die Gordyaier werden hier nicht, wie man erwarten sollte, nördlich von Adiabene, sondern von Mesopotamien gedacht. Ebenso 1, 8, p. 739: Babylonien wird umgeben *ἀπὸ τῆς ἐσπέρας ὑπὸ τε Ἀράβων τῶν σινηιτῶν μέχρι τῆς Ἀδιαβηνῆς καὶ τῆς Γορδουαίας, ἀπὸ δὲ τῶν ἄρκτων ὑπὸ τε Ἀρμενίων καὶ Μήδων μέχρι τοῦ Ζάγρου καὶ τῶν περὶ αὐτὸν ἐδίων*. Die Orte und die drei Städte der Gordyaier der alten Karduchen liegen am Tigris⁴, die berühmteste derselben, *Πίναχα*, das heutige Penek in Bohtän, ist noch jetzt bekannt. Dies scheint dafür zu sprechen, dass auch die beiden andern Gordyaierstädte auf dem östlichen Tigrisufer zu suchen sind⁵. Auf der andern Seite ist es nicht unwahrscheinlich, dass auch noch der Tör oder wenigstens ein Teil desselben, die

Հիւսիս միջև հայկական դռներն՝ եղած երկիրը չափուած է (Աղէքսանդր Մեծի ժայլաշահներէն) եւ դրեթէ 1100 ստատիւն է. իսկ Կորդուայ եւ Հայոց երկրներն ասիէ աւելի չէին, անոր համար ալ անդիշատակ կը թողու: Անկայանի է որ հոս Կորդուայ երկրով դարձեալ Կարաճա-դաղը եւ Թուր-Արդինը կը մասնանշուին. այս իմաստով ալ շատ լաւ կը հասկցուին սահմաններու հետեւեալ որոշումները. քնդարձակ մասը Ասորեստանի կը վերաբերի նաեւ. «Չազրոնը խալդիդիս լեռը եւ Նի-նուէի դաշտին սահմանակիցներն . . . Միջագետքի ազգերն, Կորդուիք եւ Մծրնայ մօտ եղող Միգ-դոնները մինչեւ Ջեւգամ, որ Եփրատի վրան է: հոս Կորդուիք ոչ թէ Աղիաքենէէ հիւսիս դուած է, ինչպիս կը սպասուէր, այլ Միջագետքէ: Նոյնը նաեւ ժդ. 1, 8, էջ 739. Բարեւշատան կը սահմանափակուի՝ արեւմուտքէն սկիւզական Արարացիներէ մինչեւ Աղիաքենէն եւ Կորդուիքը, հիւսիսէն ի Հայոց եւ ի Մարոց մինչեւ Ջազրոն գետը: Կորդուայ՝ հին Կարճաքենիս վայրերն եւ երբեք թաղաքները Տիգրիսի՝ վրայ են, թաղաքներէն ամենէն նշանաւորը Պինաքան՝ այսօրուան Պենէքը՝ Բահամանի մէջ գեւ. մինչեւ օրս մանրեթ է եւ այս պարագան կ'երեւայ որ կը ցուցնէ թէ Կորդուայ մէկալ երկու թաղաքներն ալ Տիգրիսի արեւելեան եղերքին վրայ փռուելու է: Սակայն միւս կողմանէ ալ անհասանալիան չէ որ Թուրը կամ գոնէ անոր մէկ մասը՝ Անգիւն-երկիրը (Պլին. Պ. Բ. 6, 28, 41) Տիգրիսի արեւմտեան

beschreibung des Taurosystems: Τὰ μὲν δὴ πρόσθωρα ὄρη οὕτω καλοῦσι, τὰ δὲ νότια τα πέραν τοῦ Εὐφράτου τῆς Καππαδοκίας καὶ τῆς Κομμαγηνῆς πρὸς τὸν τεῖνοντα κατ'αρχὰς μὲν αὐτὸ τοῦτο καλεῖται Ταῦρος, διορίζον τὴν Σαωφηνίην καὶ τὴν ἄλλην Ἀρμενίαν ἀπὸ τῆς Μεσοποταμίας· τινὲς δὲ Γορδουαίαν ὄρη καλοῦσιν.

¹ Bei Kömürçhān, östlich von Malatja; vgl. W. TOMASCHEK, Historisch-topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien: Festschrift für H. Kiepert.

² Strab. β 1, 26, p. 80: τὰ δ'ἀπὸ Θαμάκου πρὸς τὰς ἄρκτους μέχρι μὲν τῶν Ἀρμενίων πύλων καταμεμετρηθῆναι καὶ εἶναι ὡς χίλιους ἑκατόν (σταδίους), τοὺς δὲ (σταδίους) διὰ Γορδουαίων καὶ Ἀρμενίων μηχανῇ· διὸ δὴ παραλείπειν αὐτοῦς.

³ Strab. 1, 1, p. 736.

⁴ Strab. 1, 24, p. 747.

⁵ Vgl. E. D. SACHAU ZA. XII, 5 f.

հայող լեռանց անուններն առից են. Իփրատէն անդին դեպի հարաւ. Կապպադովկիայէն եւ Լիւսիմաքիայէն արեւելք ձգւողներն, Տուրոս կը կոչուին: Ասիկա Եփրէն եւ Մարոսը Հայաստանը Միջագետքէն կը բաժնէ. ամենք Կորդուայ լեռներ կ'անուանեն:

¹ Մալաթիայէ արեւելք՝ Բեւոմի-խանի մօտ. հմտ. W. Tomasehek, Historisch-topographisches vom oberen Euphrat und aus Ost-Kappadokien Festschrift für H. Kiepert.

² Ստրաբ. Բ. 1, 26, էջ 80. «Թաղաքաւոր դեպի հիւսիս մինչեւ Հայոց դռներն եղած անընդհատ կ'աւանդէ թէ չափուած ըլլայ, գրեթէ 1100 (Ստատիւն)». իսկ Կորդուայ եւ Հայաստանի մէջ եղածը ոչ նոյն չափ անոր համար ալ այն քանց առնուած է:

³ Ստրաբ. ժդ. 1, 1, էջ 736:

⁴ Ստրաբ. ժդ. 1, 24, էջ 747:

⁵ Հմտ. Լ. Գ. Սախաւ ՅԱ. XII, 51, յջ.:

Landschaft (*Lephenia* (Plin. h. n. 6, 28, 41) mit der alten Felsenburg *Hesnā de Keptā* auf dem westlichen Tigrisufer, zu Gordyene gerechnet wurde. Denn wenn das Heer des Lucullus im Jahre 69/68 nach der Einnahme von Tigranokerta in Gordyene überwinterete (Plut. Luk. 39, 30), so wird es sich nicht ganz in Bohtān begraben, sondern wenigstens teilweise das Plateau des Tūr-Abdin besetzt haben, um die noch unbezwungene Festung Nisibis zu beobachten. Jedenfalls behandelt STRABON das Land der *Ἰσσοδονία* in seiner Beschreibung (I, 2, 24, 25, p. 747) durchaus als einen Teil von Mesopotamien¹ und dar-

¹ Vgl. über diese Landschaft bei Ašurnāṣir-ahab III, 93 *Aš-ṣa-ni* und C. F. LEHMANN ZA. IX, 88 u. a. MAN. STRECK ZA. XIII, 105f. Die Einwohner dieser Gegend wurden von den ionischen Logographen mit den *Κηζήνες* der Perseussage verknüpft: Unters. zur Gesch. von Erān I, 65.

² Allein in den Worten *ἐγένετο δὲ καὶ ἡ λοισπὴ Μεσοποταμία ἀπὸ Ῥωμαίοις, Πομπήιος δ' αὐτῆς τὰ πολλὰ τῷ Τιγράνῃ προσέειπεν ὅσα ἦν ἀξίολογα* muss unbedingt ein Fehler stecken: vorher ist von der Gordyenerfestung Pineka die Rede, welche die Römer durch Gewalt überkommen hätten; auch nachher wird immer noch von Gordyene gehandelt. Das *ἀμωμον*, sowie das *νάφθα*, das bei der Belagerung von Tigranokerta Verwendung fand (Niphilinos) und der *γαγγήτις* (Zagat Bergpech) waren Erzeugnisse von Gordyene. Vgl. Sallust. hist. IV, 72, p. 186 ed. Mamenbecher: *Apud Gorduenus amomum et alii leves odores gignuntur*. IV, 61, p. 180: *Naphtas genas olei cedro simile, quo . . . nutriantur incendia*. Schon LETRONNE hat daher an *Μεσοποταμία* Anstoss genommen und vermutet, dass Strabon dafür *Γορδοναία* oder *Γορδονήγη* geschrieben habe. In der Tat konnte verwechselt *ΓΟΡΔΥΑΙΑ* von einem Abschreiber leicht für *ΓΟΤΑΜΙΑ* gehalten und weiter in *Μεσοποταμία* emendiert werden.

Auch vom geschichtlichen Standpunkte aus muss es als höchst unwahrscheinlich bezeichnet werden, dass dem Tigranes Mesopotamien zugesprochen worden sei. Der Partherkönig Phraates hatte sich in seinen Verhandlungen mit Pompeius die Euphratgrenze ausbedungen (Kass. Dion 36, 45, 3, 51, 1. Appian. Mithr. 104; vgl. Plut. Pomp. 38 Ende), und wenn Pompeius diese nicht respektierte (Kass. Dion 37, 5, 2, 5, 6, 3), so beweist dies nicht, dass er die Provinz dem Tigranes abgetreten hatte, sondern nur, dass er mit echt römischer Brutalität dem Partherkönig alles bieten zu können glaubte und ein unverfälschtes Exemplar jener Nation war, welche den Meineid als politisches System, als ihr Monopol betrachtete und eifersüchtig darüber wachte (daher *fides Punica*). Auch gedachte er wohl,

եղբայրին վրայ եղող հին խելն՝ դե վեդար՝ ժայռաբերդին հետ՝ կորզուաց վերաբերել: Վասն զի երբ Տիգրանակերտի առումն ետքը 69/68ին լուսկուստի բանակը կորզուաց մեջ մանեց (Պլուտ. Լուկ. 39, 30) անշուշտ ամբողջապես Բոհտանին մեջ թաղուած շնաց, այլ Թուր-Աբդինի դաշտավայրը գտնէ ըստ մասին բունեց, որպէս զի գեա. չգրաւուած Մեծին բերդը աչքին տեսել ունենայ: Յամենայն դէպս Ստարան իր ստորագրութեանը մեջ (ժ. 1, 24, 25, էջ 747) կորզուաց երկրէն՝ բացարձակապէս Մեծագետքին՝ մաս կը համարէր ըստ այսմ ալ երատութենէն իրաւներն (Ստար. Բ. 1, 26, էջ 80) բառական իմաստով առնուելու նն. "Իսկ Տիգրին եւ Եփրատ գետերը Հայաս-

¹ Այս երկրին մասին հմմտ. Առաքնատեղագր. Գ. 93, ԱՒ-դա-նի եւ Կ. Ֆ. Լենին, ZA. XI, 88, նաեւ Ման. Ստրեկ ZA. XIII, 105, Լ. Այս երկրին բնակիչները բառ յոնական տեղագիրներու Պերսեուսի վէպին կիցիւններու հետ աղբյուր ունենին. Unters. zur Gesch. von Erān I, 65.

² Սակայն այս խաբարուս մեջ "Մ ն ա գ ե ա լ Մ Ի ի ա գ ե ա ա լ Հռոմայեցի կործնուցին, անոր մեծ մասը եւ զիւստը վայրերը Պարսկու Տիգրանին տուաւ, իսկ մը ըլլաւ Է. անկէ յառաջ կորզուաց Պինդա բերդին վրայ կը խօսի, զոր Հռոմայեցիք բռնութեամբ մեծը անցուցան ին եղբ. վերէն ալ միշտ գեա. կորզուաց վրայ է խօսքը: Տիգրանակերտը պաշարման ժամանակ դարձանուած (Գլխիկիմոս) ձմաւորն եւ յափառն. հարձակ զալլիւց (կապը) կորզուաց բերդը երն. հմմտ. Սալուստ. Պասմ. Դ. 72, էջ 186, աղ. Mamenbecher, "կորզուաց մեջ ամուսնն եւ ուրիշ թնթեւագրն անուշադրը իրեն կ'աճին", Դ. 61, էջ 180. "Կիտանին իւղին նման կապը աղբերներ" որոշմով... Հրեաները կը սնանին", Արգէն Լեւոնն *Μεσοποταμία*ի վրայ կասկածած է եւ կը հարձած թէ Ստարան *Γορδοναία* կամ *Γορδονήγη* դրած պիտի ըլլայ: Ստուգիւ ալ ընկածն *ΓΟΡΔΥΑΙΑ*ն շատ դաւաւ ընդգրկեալ մը *ΓΟΤΑΜΙΑ* կրնար համարել եւ *Μεσοποταμία*ի ուղղել:

Պատմական տեսակետէ ալ շատ անհայտնապէս է համարուիլ թէ Միջագետք Տիգրանին տրուած ըլլայ: Պարսկեաց Հրատա թագաւորը՝ Պարսկեսի հետ բառն բանակութեանը մեջ միմեա. Եփրատ իրեն կը վերադարձէր (կաս. Դիոն 36, 45, 3, 51, 1. Արգէն. Մեծ. 104, հմմտ. Պլուտ. Պոմպ. 33, վերին եւ թէ Պարսկես ստոր միտ չգրաւ. (կաս. Դիոն 37, 5, 2, 5, 6, 3), ասիկա ջուցում մը էէ որ այդ դաւաւը Տիգրանին տուած էր. այլ այս պայագիր միայն կ'ապացուցանէ թէ Պարսկես կը կարծէր թէ հռոմէական յառաւ գաղաղմք ինքնին մը Պարսկեաց աղբային ամէն բան կրնար հրամայել. ինքը հարազատ զաւակն էր այն ազգին, որ երգմանաւոր ըլլալը քաղաքական զրուծելն մը եւ իր մեկնարհը կը համարէր եւ նախանշաններու թեւաբ. կը հսկէր անոր վրայ (այսկէ առեալ *fides Punica*). Գլխ. Թէ Միջագետքը

sichtbar gewesen¹. Eine richtigere Vorstellung von Gordyene zeigt STRABON ca 14, 2 p. 527: Τοῦ δὲ Μάσιου ὑπέρχεται πρὸς ἕω ποῖον κατὰ τὴν Γορδοῦνην ὁ Νιφάτης, εἰς δ' Ἄβος, ἀφ' οὗ καὶ ὁ Εὐφράτης ῥεῖ καὶ δ' Ἀράβης: zugleich sieht man aber aus dieser Stelle, dass er selbst den Niphates mit dem Gebel Gudi vermenget hat, während seine Quelle demselben die richtige Lage angewiesen hatte, wie sein Verhältnis zum Abos, d. i. dem Palandöken-Dagh südlich von Erzerum beweist.

Wie ist nun diese Verwirrung zustande gekommen? In der Urquelle war der Niphates nicht nach dem Μάσιον ὄρος nördlich von Nisibis, sondern nach dem sw. von Manavazkert (Melazgerd) gelegenen, 3800 m hohen Vulkan Sypan-Dagh² orientiert, der bei den Armeniern gleich dem sogenannten Ararat den Namen Masis führte, wie aus der Geographie des Anania Širakaci S. 31, 14—18, ed. Soukry, hervorgeht. Der Text lautet in der einzigen Handschrift: Որոց 'ի հարաւոյ սարակ 'ի Բզնունեաց գաւառի, 'ի Նեխի Մասեաց սկանելով՝ պատէ զարեմտեաց եղ համանուն ծովուն, մինչեւ ցերեզնի Բաղէշ, եւ անդ եւս 'ի հարաւ կոյս ցերեզմարդ գաւառի սահման. Die ersten Worte sind verdorben und so herzustellen: Որոց 'ի հարաւոյ Բզնունեաց գաւառ, 'ի Նեխի Մասեաց սարակէ սկանելով usw.

„Südlich von ihnen (den Gauen Hark' und Wažnunik') umgibt der Gau Bznunik', beginnend vom Gipfel Nech des Masis (oder: vom Gipfel des Nech Masis), das westliche Gestade des gleichnamigen Meeres bis zum Schlosse Batēš (Bitlis), und jenseits nach der südlichen Seite bis zur Grenze des Gaues Erēward“. SOUKRY hat richtig erkannt, dass dieser Masis der Sypan-Dagh sein muss. Ausser der obigen Stelle kommt hierfür noch eine Erzählung bei Faustos von Byzanz in Betracht, wo berichtet wird, der König Tiran von Armenien habe zu Ehren des Satrapen Šapuh Waraz von Atrpatakan, der ihm seinen Besuch ankündigte, Hofjagden veranstaltet im Lande Apahunik' am Fusse des

պատերազմի դաշտէն եւ տեսնուեր¹: Աւելի ճիշդ եւ ներկայացնէ Սարարոն, ժա 14, 2, էջ 527, կորգուիբը: “Մասինի վրայ՝ կորգուաց կից Նպատը կայ յարեւելս դարձած. դարձեալ Արտս ուսկից եւ ծագին եփրատը եւ Արաքսը. սակայն այս կտորէն յայտնի էր տեսնուի միանգամայն որ Սարարոն Նպատը շփոթած է ճերել-ճուգիի հետ, մինչդեռ իր աղբիւրը Նպատի ուլիղ դիրքը տուած ըլլալու է, ինչպէս եւ ցուցնէ Արտի հետ, այսինքն Պալանդէզքէն-գաղի՝ կարեւոր հարաւային կողմը, անոր ունեցած աղբիւրը:

Ինչպէս յառաջ եկած է այս շփոթութիւնը: Նախնական աղբիւրին մէջ Նպատի տեղը ցուցուած էր՝ ոչ թէ Մծեայ հիւսիսային կողմը գտնուած Մասին լեռան համանունութեամբ, այլ Մանավազկերտ (Մելազկերտ) հարաւարեւմուտը 3800 մ. բարձր հրաբխային Սիպան տաղի² համանունութեամբ, որ Հայոց մէջ Արարատի նման ՄԱՍԻՍ կ'անուանուի ինչպէս եւ տեսնուի Աճառիա Շիրակացւոյ Աշխհրդ. մէջ Հրաւ. Սուգրեանի էջ 31, ա. 14—18. Ահա բնագրին ըստ միակ ձեռագրին. “Որոց է հարաւոյ սարակ է Բզնունեաց գաւառի, ի Նեխի Մասեաց սկանելով՝ պատէ զարեւմտեաց եղ համանուն ծովուն, մինչեւ ցերեզնի Բաղէշ, եւ անդ եւս ի հարաւ կոյս ցերեզմարդ գաւառի սահմանն: Առաջին խօսքը շեղատուած է եւ այսպէս ուղղելու է, Որոց է հարաւոյ Բզնունեաց գաւառ, ի Նեխի Մասեաց սարակէ սկանելով եւս:

Սուգրի լաւ դիտած է թէ այս Մասիսը Սիպան-դաղի ըլլալու է: Վերայիշեալ հաստատենք զառ՝ մտնի ի նպատ՝ փառասոս Բիւզանդացւոյ ըրով ասորութեան արժանի դէպք մը կայ: Փառասոս կը պատմէ թէ՛ Հայոց Տիրան Թադաւորը՝ Ատրպատականի Շապուհ Արաքս Բատրապին ի պատիւ արքունական որսորդութիւն մը սարքել Ապահունեայ երկրին մէջ՝ Մասիս մեծ լեռան ստորոտը՝

¹ Vgl. W. FABRICIUS, Theophanes von Mitylene, S. 139.

² Auf STIEBEE's Handatlas Nr. 57, Supchan, d. i. سېحان.

¹ Հմմտ. W. FABRICIUS, Theophanes von Mitylene, էջ 139:

² Ստիեբի Handatlas Nr. 57, Supchan այսինքն سېحان.

grossen Gebirges Masis, an dem Orte, der Stadt Altorsk' heisst¹. Der Gau Apahunik', bei STRABON *Փαῦνίτις*, gehörte zur Provinz Taruberan. Er lag westlich vom Meer von Bzununik', d. i. dem Wansee, und wurde vom Aracani durchflossen. Im Süden grenzte er an Bzununik', im Westen an den Gau Hark', der im wesentlichen der Ebene Bulanyk entspricht und ursprünglich Manavazkert (Melazgert) einschloss², und reichte im Osten bis zu den Quellen des Aracani³. Im 9. und 10. Jahrhundert aber gehörte Manazkert (Manckert) zu Apahunik'. Es ist somit mehr als wahrscheinlich, dass auch bei Faustos mit dem Masis der Sypan-Dagh gemeint ist, und zwar scheint es, dass dieser zur Unterscheidung von dem *Azat Masis*⁴, dem sogenannten Ararat, den Beinamen *Nech Masik* führte. Er ist wahrscheinlich identisch mit dem grossen Berge Baris, der sich nach einer Tradition bei Nikolaos von Damaskos (Jos. ἀρχ. 1, § 95) über der Landschaft *Μενυάς*, d. i. dem Bezirke der Menuas-Stadt (arm. Manavazkert) erhob und als Berg der Arche galt⁵. Dass die beiden Namen *Masis*, eigentlich *Մասիք*, *Masik* und *Tūrā dē Masē* nichts miteinander zu tun haben, braucht nicht besonders bemerkt zu werden. Von der Lage von Tigranokerta wird später die Rede sein.

Es ist indessen möglich, dass die Verschiebung der gordyaischen Berge auf die rechte Seite des Tigris noch einen tieferen Hintergrund hat. Man kannte nämlich im Altertum auch die wirklichen Quellen des Tigris. Trogus Pompeius bemerkt in der armenischen Urgeschichte (Justin, 42, 3, 9): A cuius (Armeniae) montibus Tigris fluvius modicis primo incrementis nascitur; interiecto deinde aliquanto spatio sub terras mergitur, atque ita post quinque et XX milia passuum grande iam flumen in regione Sophene emergit ac sic in paludes Euphratis recipitur.

¹ Faust., Byz. 3, 20, S. 52.

² Mos. Chor. I. 12, S. 26.

³ Mos. Chor., Geogr., S. 81, 14, 24—25.

⁴ Vgl. über diesen Namen F. MURAD, Ararat und Masis. Heidelberg 1901, S. 52 ff.

⁵ Siehe meine Osteuropäischen Streifzüge, S. 286 f.

այն տեղը, որ Աղիորդը քաղաքը կը կոչուի¹. Ապահունիքը գաւառը, Ստարաբոնի Փաւնիւնը, Տուրանի նահանգին մասն էր եւ Բզնունեաց այսինքն Պանայ ծովուն արեւմտեան կողմը կ'իջար եւ Արածանին զայն կ'ոռոգէր. սահմանակից էր Հաբաւէն Բզնունեաց, իսկ արեւմուտքէն Հաղը գաւառին, որ յեկանս Բուլանքը զաղտալայրին կը համապատասխանէ, որուն մէջն էր նախնադար Մանավազկերտը (Մելազկերտ)² եւ որ արեւելքէն մինչեւ Արածանոյ աղբերակները կը հասնէր³. Սակայն Թրդ. եւ Թրդ. դարուն Մանավազկերտ Ապահունեաց կը վերաբերէր: Ուստի հաւանականութենէ վեր է, որ Փաւստոս ալ Մասիսով՝ Միպան-քաղը կը հասկնայ. եւ մանաւանդ թէ կ'երեւայ որ Միպան-Մասիսը՝ Արադը կոչուած՝ ԱԶԱՏ-ՄԱՍԻՍԵն⁴ զանազանուելու համար նետ-ՄԱՍԻՏ անունը կը կրէր: Հաւանականաբար ներքին-Մասիսը նոյն է Բարիս մեծ լեռան հետ որ Սիկդուլոյս Դամասկացւոյ լոյժ եղած աւանդութեան մը համաձայն (Jos. ἀρχ. 1, § 95) Մենուաս երկրին, այսինքն Մենուասոյ քաղաքին (Հայ. Մանավազկերտ) արտաքանդներուն վրայ կը բարձրադար եւ տապանին լեռը կը համարուէր: Մասնաւոր կերպով ի վեր հանելու հարկ չկայ թէ այս երկու Մասիս անունները կամ լատակոյնս Մասիք եւ Թուրա աւ Մաշին իրարու հետ առնչութիւն չունին: Տեգրանակերտի տեղոյն վրայ վերջէն պիտի խօսիմք:

Այսու հանդերձ հարաւոր է որ Արգուռոյ լեռանց՝ Տիգրիսի աջ եզրը տեղագրութեամբ՝ աւելի խոր պատկերայաւորակ մը ունենայ. վասն զի հնունդութեան մէջ Տիգրիսի իրական աղբերակները ծանօթ էին, Տրոգոս Պոմպէյոս հայկական նախապատմութեան մէջ կ'ըսէ (Յուստին. 42, 3, 9): «Որուն (Հայաստանի) լեռներէն Տիգրիս գետը կը բխէ՝ ի սկզբն սակաւաջուր, յետոյ ջրան մը տապարեղ ետքը երկրի մէջ կը սուզանի եւ 25 հազար քառ. վերջը՝ արգէն մեծ գետ մը դարձած Դոմիք գաւառին կը խառնուի, ՝ Տրոգոս, յարաբարաբար իր յոյն աղբիւրը՝ հայկական նախապատմութեան համար

¹ Փաւստ. Բիւլ. 1. 1, էջ 52:

² Միպ. խոր. Ա. Ժ. 1, էջ 26:

³ Միպ. խոր. Աշխարհագր., էջ 31, ա. 14, 24—25.

⁴ Հմմտ. այս անունն մասին F. Murat, Ararat und Masis. Heidelberg 1901, էջ 52 յը.:

⁵ Տե՛ս իմ Osteuropäische Streifzüge, էջ 286 յը.:

Trogus, bzw. seine griechische Vorlage hat in der Urgeschichte von Armenien ebenso wie STRABON den Poseidonios benutzt, sich aber bei diesem keineswegs beruhigt, sondern häufig auf ältere Quellen zurückgegriffen. Justin hat aber die ausführliche Darstellung des Trogus beträchtlich verkürzt und häufig gerade das Wichtigste ausgelassen, so dass sich an und für sich nicht entscheiden lässt, ob bei ihm die Quelle des Aryana-su, des westlichsten Tigrisarmes, oder die des Bykalen-su, bzw. Zibänä-su gemeint ist, der sich unterhalb der Ruinen von Angl (Egil) mit dem ersteren vereinigt, da auch die 'Quellgrotte' des Bykalen-su bei Ligä noch auf dem Boden des alten Königreiches Sophene lag.

Ueber die Quelle des Aryana-su vernahm der amerikanische Missionär ELLSWORTH HUNTINGTON im Jahre 1899 von den in der Umgebung des Sees Gölgik lebenden Armeniern eine Ueberlieferung, derzufolge vor 500 oder 600 Jahren kein See dort gewesen wäre: ein Fluss sei mitten durch die Ebene geflossen und endlich in einem Loch im Boden verschwunden. HUNTINGTON ist geneigt, diese Erzählung im wesentlichen für richtig zu halten und meint, wahrscheinlich habe sich am tiefsten Punkte der Ebene ein kleiner See befunden¹. Doch haben seine damaligen Nachforschungen zu keinem positiven Ergebnis geführt; namentlich vermochte er nicht festzustellen, ob die drei Stunden von Aryana und drei Stunden von Bermaz an der Südseite des Berges Chušde, nahe beim Dorfe Gorenc' gelegene Höhle den Abfluss des Sees darstellt. Die bisherige Annahme, dass der Tigris einem kleinen See südlich von Gölgik entflüsse, ist irrig: der kleine See ist bloss der Krater eines Vulkans und hat in seiner grössten Ausdehnung kaum 1000 Fuss im Durchmesser, im Sommer sogar nur 500 Fuss. Er liegt auf einer Höhe von 6000 Fuss und hat keinen Abfluss. Das Entscheidende ist für uns aber die Tatsache, dass noch heute an Ort und Stelle die Meinung besteht, der Aryana-su sei der unterirdische Abfluss des Gölgik.

(Fortsetzung folgt.)

Dr. Jos. Marquart

¹ Verh. d. Berl. Anthrop. Ges. 1900, S. 150 f.

Ստրաբոնի նման Պոսիդոնիոսը օգտուած է, բայց ասով ամենեւին դժ չէ եղած այլ հնագոյն աղբիւրներու գիմած է: Սակայն Յուստինոսը Տրոգոսի ընդարձակ բացատրութիւնը զգալապէս կրճատած է եւ շատ անգամ ճիշտ ամենէն կարեւոր դուրս ձգած, այնպէս որ կարելի չէ որոշել թէ աղբեք ինքը Տիգրիսի արեւմտեան օժանդակին՝ Արդանասուի թէ Բիլքալեն-ասուի, յոր. Զիբենէ-ասուի — որ Անգլի (Էգիլ) աւերակներէն վար առաջնոյն կը խառնուի — աղբիւրը կը հասկնայ, վասն զի Բիլքալեն-ասուի 'աղբերայրն, ալ Լիճէի քով գետ հին Կոգիաց թագաւորութեան երկրին մէջն է:

Արդանասուի աղբերակաց մասին Ellsworth Huntington ամերիկացի բարոյգէշը 1899ին՝ Կեօշիքի շրջանակներն ընակող հայերէն աւանդութիւն մը լսեց, որուն համաձայն 500 կամ 600 տարի առաջ հան լիճ չկար, գետ մը գալարին մէջէն կ'անցնէր եւ ի վերջոյ վիհէի մը մէջ գետնի տակ աներեւոյթ կ'ըլլար: Հընտինգտըն միտեալ է այս պատմութիւնը յեականաւ ճշմարիտ համարելու եւ հաւանականաբար կը կարծէ թէ գալարավայրին խորունկէն անկ մը փոքր լիճ մը եղած ըլլալու էր¹: Սակայն իւր նոյն ժամանակ կատարած հետազոտութիւնները դրական որեւիցէ արդիւնք չունեցան. գիշաւորաբար չկրցաւ հաստատել թէ արդեօք Արդանայէ եւ Բերմազէ երեք ժամ հեռու՝ Խուշաէ լեւան հարաւանողմը՝ Գորենց գիւղին ձող գտնուած անհաւը լճին արտահոսման տեղն էր: Մինչեւ օրս ընդունուած այն կարծիքը թէ Տիգրիս Գեօշիքէ հարաւ եղած փոքրիկ լճէ մը կ'արտահոսէ, սխալ է. այդ լճակը հրաբուխի մը խառնարանն է եւ իւր ամենէն ընդարձակ մասը հազիւ 1000 ոտք տրամագիծ ունի, իսկ ամառը միայն 500 ոտք, 6000 ոտք բարձրութեան վրայ կը գտնուի եւ արտահոսման տեղ չունի: Սակայն մեզի համար որոշիւք այն իրողութիւնն է որ դեռ այսօր ալ հոն տեղերն այն համազումը կայ թէ Գեօշիքի ստորերկրեայ արտահոսումն է Արդանասուին:

(Շարունակել...)

Պրոֆ. Յ. Մ. Ար. Կ. Ո. Դ. Ա. Ռ. Տ.
Թարգմաննք Է. Մ. Է. Ա. Պ. Պ. Պ. Պ.

¹ Verh. d. Berl. Anthrop. Ges. 1900, էջ 150 Ա՛